

СЕМЕЙСТВОТО НА XXI ВЕК КАТО СОЦИАЛНА ИНСТИТУЦИЯ

Пенка Костова

1. Същност на семейството

Семейството като **биосоциално човешко обединение** е най-старата и най-устойчивата социална организация. То е съществен елемент на социалния организъм, специфична социална общност, най-малката социално-психологическа група. Като **важна съставна част на социалната среда** то представлява сложно структурно образувание, социално-битова основа на обществото.

В своето историческо развитие семейството – носител на общественото съзнание, се променя като общност, модел, форма, структура, функции заедно с измененията в макросредата. Характерът на обществените отношения детерминира в голяма степен и съответните семейни форми. Еволюцията на семейството се определя от биологични, социални, икономически, личностно-психологически, демографски и други фактори, които обуславят различни модификации на семейно съжителство, партньорство и родителство.

Проблемите на семейството и неговите функции, семейните взаимоотношения, социалната политика за семейството, раждаемостта, отглеждането и възпитанието на децата в семейна среда се изследват, анализират и прогнозираят във всяка цивилизована държава и изискват прилагане на интердисциплинарен подход. Семейството е **обект на изучаване от изключително много науки** – антропология, философия, право, социология, статистика, демография, социална психология, социална педагогика, история, етнография, културология, етика, медицина.

Социологията на семейството го изучава като част от социалната система. Сравнително ново научно направление, тя в последните години се развива интензивно в много европейски страни, а у нас е в начален стадий. Направени са доста емпирични социологически изследвания, публикувани са редица книги и статии с теоретично и практическо значение, но тази наука не е наложила убедително присъствието си. Обществото все още не е в състояние “да приеме, осмисли и приложи в практиката новите идеи за правото на личността на информация и свободен

избор” (13, 41), да приеме европейския начин на мислене и поведение в семейството, да премине от традиционния към съвременните модели на семейни взаимоотношения и семейно поведение.

Семейството се изследва от **различни аспекти с различни подходи**: историко-генетически, етнографски, функционален, структурно-функционален, системен, социално-психологически, интеракционистки, роли, личностно-психологически и др. (14).

Чрез теоретичните понятия на **функционалния подход**, приложен към взаимодействието между тях от В. Голофаст, се очертава логиката на функциите на семейството по отношение на обществото, на обществото по отношение на семейството, на индивидите към семейството и на семейството към отделните му членове (2, 59).

Една от многобройните класификации определя следните семейни функции: репродуктивна, сексуална, стопанско-икономическа, културно-рекреационна, възпитателна, емоционално-психична, функцията за ръководство на семейната дейност (12, 24).

Американски социолози разглеждат семейството като социален институт, като малка социална група. Т. Парсънс определя семейството като специфична структурна подсистема на обществото със сложни вътрешни и външносемейни връзки. Като защитава тезата за снижаване на значимостта на родствения връзки и съсредоточаването им предимно в семейството от две поколения, авторът счита, че нуклеарното семейство идеално съответства на териториалната и социалната мобилност и градския начин на живот в съвременното индустриално общество, а семейството от три поколения е обречено на отмиране (27).

Прилагането на функционалния изследователски подход към семейството като взаимодействие в **триадата “личност – семейство – общество”** откроява неговите микрофункционални и макрофункционални особености. Семейството възниква в битовата сфера на социалния живот, формира се със силата на емоционалното привличане, функционира под действието на вътрешногрупови и вътрешноличностни фактори.

Семейството се тълкува като малка социална група и важна микро-среда, в която се реализират разнообразни, специфични и **жизнено необходими биологични, материални, социални и духовни потребности и интереси на индивида**. Те се променят, развиват, разширяват и усложняват под влияние на редица лични и житейски обстоятелства. Тези потребности и интереси имат индивидуален и социален аспект, те могат да се отнасят за личността, за семейството, за обществото.

В семейството възникват важни и разнообразни междуличностни отношения между индивиди и групи – биосоциални, битово-икономически и духовни, които се отразяват на успешното му функциониране. Личностните характеристики, психичните особености и качествата на индивидите – характер, темперамент, чувства, склонности, навици и др. също оказват влияние върху семейното общуване, климата, съдържанието и живота на семейството.

От социологическа гледна точка семейните дейности се типологизират и субординират в различни аспекти в зависимост от това дали допринасят, или пречат за обогатяването и развитието на индивида, с кого, къде и по какви мотиви се извършват. На това основание те се делят на вътрешносемейни и външносемейни, дейности на отделния индивид и на семейната общност, битови и духовни, социални и асоциални дейности. Съчетаването, балансът и доминирането зависят от културата на семейството.

Разглеждано като **институция**, семейството е съставна част от институционалната структура на обществото, с което влиза във взаимодействие при задоволяване на жизнено важни потребности. То съществува, функционира и се развива в динамична и променяща се социокултурна действителност. Обществото оказва най-непосредствено влияние върху семейството чрез икономическата, социалната и духовната сфера, а именно: производство на средства за живот, физическо и духовно възпроизводство на човека, идеология, политика, обществени норми, комуникации.

Измененията в начина на производство, в отрасловата структура, в собствеността, в ролята на жените в производството, в социалната структура на обществото, в икономическите и социалните позиции на жените и мъжете налагат коренни промени в организацията на потреблението в семейството, в разпределението на дейностите и задълженията, в позициите на съпрузите и семейните взаимоотношения, в отглеждането и възпитанието на децата.

Физическото и духовното възпроизводство на човека, формите и средствата за закрила, издръжка, подкрепа и обслужване на родителството като социална функция, грижите за здравето и образованието, обществената идеология, нормативните отношения, средствата за информация и комуникация съдействат за укрепване на семейството и за възпитаването на младото поколение.

Влиянието на обществото обаче не изключва **относителната самостоятелност на семейството**, подчертава основателно Л. Спасовска (11, 37). То е подложено на социален контрол, но и осъществява контрол. Семейството създава своя нормативна система на саморегулиране, като пречупва нормативната система и нравите на обществото през призмата на конкретната семейна субкултура. Тя може да бъде в синхрон или не с официално приетата в обществото, но се предава на поколенията като социално наследство от норми, правила и образци на поведение, от народни обичаи, традиции, общочовешки ценности и добродетели.

Системният подход тълкува семейството като самостоятелна социална система от йерархично организирано единство от човешки индивиди или групи от индивиди (съпрузи, деца и др.), всеки от които може да се разглежда като система от по-нисък порядък (1). Семейството е специфична социална система с нови интегративни качества. Между съставящите я подсистеми (отделните индивиди) има комуникация, специфични изисквания, граници и определена независимост, взаимна отговорност, власт, влияние.

Семейната система е компонент на по-широката система – обществото, с което взаимодейства на две равнища – външно и вътрешно. Тя е открита, отворена система, подложена на външни въздействия. Като реагира на външните и вътрешните изменения, семейната система балансира, променя своите елементи и качества, приспособява се, за да се запази. Динамиката е непрекъсната, много събития променят структурата, ролите, отношенията, организацията на семейния живот. Тези особености на системата важат и за филогенетичното, и за онтогенетичното и развитие. Системният подход се прилага широко в брачно-семейната психотерапия за създаване на картина на структурата на семейството, на нейните функционални и дисфункционални елементи.

Структурно-функционалният подход се счита за един от най-плодотворните подходи при изследване на семейството и широко се прилага в американските проучвания. Той също оперира с понятията “структура” и функция, но основен принцип е структурното разчленяване на системата. Всеки елемент има определено функционално предназначение, определена функция, роля спрямо останалите.

Функционалната характеристика очертава характера и разнообразието на семейните дейности, същността и основното предназначение на семейството. Класификациите на семейните функции са различни и се свързват с основните сфери в семейния живот, с основните семейни дейности

за задоволяване на обществени, групови и лични потребности и отношения. В съдържателен аспект този подход определя следните функции: репродуктивна, сексуална, икономическа, културно-рекреационна, възпитателна, регулативна, комуникативна, емоционална.

Семейните функции могат да се определят и в друг аспект: като идеални и реални. Идеалните функции визират изискванията на обществото като макросистема към семейството като микросистема и на семейството към индивида. Те основно са свързани с биологичното възпроизвеждане на рода и формирането на личността. Реалните семейни функции отразяват резултатите от семейната дейност на определени лица, които са изпълнили или не са изпълнили предназначенията си.

Функциите на семейството могат да се класифицират и в зависимост от личностния и социалния им аспект условно по следния начин: сексуално-емоционални, родителски, материално-битови и духовно-психични. По отношение на обществото и неговите подсистеми семейните функции се определят като външни, а по отношение на индивидите и подсистемите в семейството – вътрешни. Разчленяването на функциите по този начин дава възможност да се разкрие по-добре взаимодействието между триадата “личност – семейство – общество” и се изясни двойственият характер на семейството като социална институция и малка социална група. Този подход предполага анализ на влиянието на обществото върху семейството и обратно – въздействието на семейството върху обществото. Вътрешните функции на семейството като група са своеобразен механизъм, чрез който то осигурява външните си функции като социална институция (11, 47).

В процеса на функциониране и развитие на семейството индивидите изпълняват различни роли и предявяват изисквания и очаквания към другите членове. Ролевото поведение и ролевите очаквания в семейната общност са свързани с позициите на индивида в семейството, със структурата и функциите на семейството, с общите социални и икономически процеси. Изборът на семейните социални роли е доброволен, а реализацията им е специфична и уникална и зависи много от индивидуалните особености на човека, от наследените образци на мислене и поведение, от житейския опит.

Актуален и широко прилаган междудисциплинарен подход, в основата на който стои идеята за развитието на отделното семейство, е **генетичният подход**. Жизненият цикъл на семейството е онтогенезисът, в рамките на който протича динамиката на оделното семейство, ограничено във времето.

Семейният жизнен цикъл е различен в отделните исторически епохи, а в съвременното общество той е по-кратък от жизнения цикъл на индивида. Това създава възможности за повече модификации на семейството, периоди, стадии и класификации, които влияят върху личността, върху човешкия жизнен цикъл, върху психосоциобиологичното развитие на подрастващото поколение.

Организационният подход разглежда семейството като специфична форма на социална организация и го изследва от гледна точка на стабилността на брака. Той използва понятията, методите и резултатите от изследванията на теорията на организацията. С организацията на семейния живот са свързани проблемите за управлението, за властта и лидерството, за вземането на решения, за семейния труд и свободното време.

Ситуационният подход разглежда семейния живот като постоянно сменящи се ситуации с най-различен характер, в които попадат членовете на семейната общност. Всеки човек носи в себе си представи и очаквания, знания и семеен опит, културни образци, семейни традиции и обичаи относно брака, семейството и родителството, които му помагат в различни ситуации. Тези възгледи, разбирания, ярвания, знания, норми и ценности на отделния индивид или на група индивиди за брачно-семейния живот в западната литература се обозначават с термина “семейна идеология” (11, 54).

Интеракционисткият подход изследва вътрешната организация на семейството като единица от взаимодействащи си личности. Според този социално-психологически подход човек усвоява символното обкръжение чрез взаимодействието (интеракцията) с други хора и особено в семейната общност.

Личностният социалнопсихологически подход акцентира върху развитието на личността в семейството. Семейната среда, семейните междуличностни взаимоотношения, задоволяването на потребностите, Аз-концепцията имат най-важна роля за формиране на индивида.

Устойчивостта на семейната микросреда се обяснява с редица **лични и обществени потребности**:

- Възпроизводство и продължаване на рода, нацията, държавата, човечеството.
- Съвместна грижа за опазване и развитие на потомството, за биологично, психично и социално съзряване и възпитание на децата.
- Обезпечаване на непрекъснатата смяна на поколенията, постоянно обновяване на населението.
- Предаване на социален опит, морални ценности и норми на поведение.

- Коригиране на негативните влияния върху детската личност.
- Формиране на бъдещата работна сила, осигуряване на ресурсите и икономиката.
- Закрила и взаимна помощ в опасни и рискови моменти.
- Регулиране на сексуалния живот.
- Осъществяване на взаимодействие между личността и обществото.

Краткият ретроспективен поглед върху развитието на семейството показва, че то е възникнало поради необходимостта от регулиране на половото общуване, избягване на сексуалните съперничества и половите връзки между кръвни роднини, за качествено възпроизводство. По-късно основните признаци за семейна общност са: изхранването, издръжката, общото жилище, отглеждането на децата.

В научната литература **няма общоприето определение за семейството**. В най-старите дефиниции семейството се разглежда като стопанска единица, като хора и имот под властта на едно самостоятелно лице, като хора, които живеят на общи ясли.

В по-късните дефиниции на семейството съществува голямо разнообразие. А. Роуз от САЩ го определя като “група взаимосвързани лица, които признават родство помежду си, основано на общ произход, брак или осиновяване” (23, 150).

Според Е. В. Бърджес и Х. И. Лок семейството е “група от лица, свързани с брак, кръвно родство или осиновяване, които образуват едно домашно стопанство, където взаимопомощта и общуването помежду им се обуславят от съответстващите им социални роли на съпруг и съпруга, майка и баща, братя и сестри и които създават обща култура” (25).

В Речник по социалните науки семейството се определя като група, която е призвана да учреди и да регулира сексуалния живот и раждането на децата, но терминът се приема и когато сексуалната връзка не удовлетворява, раждането на деца е невъзможно, нежелателно или вече осъществено (24, 116–117).

Според Философская енциклопедия семейството е “основано на брак или кръвно родство социално обединение с исторически определена организация, членовете на което са свързани с общност на бита, взаимна морална отговорност и взаимопомощ” (18, 578).

В Енциклопедичен речник по социология се дава следното определение за семейство: “основна, относително устойчива малка социална група,

включваща родителите, свързани чрез брак, и техните несемейни деца (собствени или осиновени); обикновено членовете на семейството живеят в общо жилище и имат отделно домакинство; те си взаимодействат чрез своите социални роли на съпрузи, родители, деца, братя и сестри” (7, 416–418).

А. Г. Харчев определя семейството като “малка социална група с исторически определена организация, членовете на която са свързани помежду си с брачни или родствени отношения, общност на бита, взаимна морална отговорност и социална необходимост, обусловена от потребностите на обществото от физическо и духовно възпроизводство на населението” (20, 57).

Теоретичният анализ на специализираната социологическа и социално-психологическа литература показва, че сред разнообразните схващания за семейството доминират непреходните устойчиви възгледи, че то е:

- Основна, социално обусловена и исторически изменяща се форма на възпроизвеждане на човешкия живот в биологичен и социален смисъл.
- Социална група, съответстваща на нормите и ценностите на обществото, призвана да регулира сексуалния живот и раждането и отглеждането на децата, както и да удовлетворява основни човешки потребности – сексуални, потребителски, емоционални, психически.
- Институция, съставна част от структурата на обществото, с която влиза във взаимодействие при задоволяване на жизнено важни потребности на човека.
- Основна човешка общност, присъща на всички обществено – икономически формации, която осигурява биологичната и социалната непрекъснатост на човешкия род, способна да извършва всички човешки дейности и в която човешкият индивид е включен през целия си живот с по-голяма част от жизнените си дейности.
- Социално обединение, основано на брак или кръвно родство, членовете на което са свързани с общ бит, морална отговорност и взаимопомощ.
- Група взаимосвързани лица с общ произход, родствени емоционални връзки, брак, осиновяване.
- Специфична битова общност, най-важната социална форма за организиране на бита.
- Микросреда, в която се реализират потребностите и интересите на индивида.

Семейството е съставна част на институционалната структура на обществото, то функционира и се развива във взаимодействие с другите компоненти на социума. Като институция семейството се управлява от различни закони, норми, санкции, традиции, животът му се регулира от брачно-семеиното законодателство. То е подчинено на обществената система и изпълнява определени социални функции.

Индивидът се социализира, като участва в различни социални общности, една от които е семейството. В семейството се удовлетворяват индивидуалните потребности на отделните личности, изпълняват се различни социални роли, задоволяват се в различна степен ролеви очаквания и ролеви поведения.

Като малка социална група семейството има формален и неформален аспект, които са органично свързани. В предбрачните отношения то е неформална група, която се формализира със сключване на брака, но и тогава може да се запазят или изградят неформални отношения, да се създадат норми и ценности, които не съвпадат с официалните.

Анализът на историческото развитие на семейството потвърждава, че се променят силата и значението на външните регулатори на семейния живот – закони, морал, религия, общество, традиция и др. Намалява неговата институционална характеристика, а се засилват емоционални, психологически и нравствени характеристики.

Социологическата теория за жизнения цикъл на семейството анализира етапите на неговото възникване, развитие и разпадане. Под жизнен цикъл се разбира онтогенезисът, развитието на отделното семейство. Тази теория има приложимост както при разработване на прогностичните модели за семейството, така и за социологическите изследвания на историческите изменения в структурата, стадийното развитие и потребителското поведение на семействата.

Но следва да се има предвид, че битието на отделното семейство е ограничено във времето, че жизненият цикъл трае различно в различните исторически периоди. Докато голямото патриархално семейство надживява човека, в съвременното общество все по-малко хора се раждат, живеят и умират в едно и също семейство, т.е. жизненият цикъл на отделното семейство е по-кратък от жизнения цикъл на индивида (12, 37). В отделния човешки живот се различават родителско семейство, в което индивидът се ражда, съпружеско, което той създава, и онова, което се запазва, след като децата му създадат свои семейства, което дава основание на автори да предлагат термините “първично”, “вторично” и “третично”

семејство. На фона на човешкиот животен циклус може да се истражува влијанието на секое од тези семејства врху отделната личност.

Класификацијата на периодите во онтогенетичното развој на семејството е сложен истражувателски проблем, тј како се мешаат биолошките, демографските и социални признаци. При истражување на животниот циклус на отделното семејство се разграничуваат различни фази, етапи, стадии, коишто основно се сврзуваат со раѓањето, отгледањето, воспитувањето и одделувањето на децата, со техниот број, возраст, биолошко и социално развој, како и со структурни карактеристики на семејството – размер, состав, број на поколенијата, одношењето меѓу членовите на семејната заедница.

Создавањето на семејната институција по традиција се закопува со бракот. **Бракот** се одредува како “исторически менува се форма на одношењето меѓу маж и жената, преку којшто општеството уредува и санкционира половиот им живот и установува сопружеските и родителските им права и задолженија” (12, 44).

Относно содржината на поимот “брак” исто така нема единствено мислење. Според правната интерпретација бракот е почетниот формален акт, правно регулираната основа на моногамното семејство, вкупноста од правни норми, преку коишто се установуваат взаемните права и задолженија на брачните партнери како сопрузи и родители. Според поширокото схватање бракот е сојуз меѓу сопрузите, законен со формален правен акт, техниот духовна, физичка и економска заедница. Социалното регулирање на бракот се остварува и преку неинституционални нормативни системи – морал, општествено мислење, религијата, традиции и обичаи. Бракот е доброволен, но след склучувањето му партнерите се должни да спазуваат законите, коишто го регулираат.

При оценување на состојбата на бракот во научната литература се користат различни поими и интерпретации: успешност, стабилност, издржливост, квалитет, задоволеност, вкупност, согласност, адаптација и др. За оценка на бракот се користат квалитетни и количествени критериуми и индикатори, чита се динамиката на брачно-семејните одношења, прават се прогнози за веројатното им развој.

Државата и општеството се грижат за зачувувањето на бракот и брачно-семејните одношења, тј како од нив зависи биосоциалното воспитување на населението, гарантираат се правниот статус, материјалното осигурување и воспитувањето на децата. Во Бугарија правен признак е само граѓанскиот брак, религиозниот ритуал нема правно значење. Правен склучувањето

брак няма само формално значение, а е важна социално регулирана форма на отношения – на сексуално общуване, на създаване, отглеждане и възпитаване на деца, на емоционално и духовно общуване, на имуществени отношения.

Българското общество по традиция се придържа към **цивилизованата тенденция – моногамния брак**, основан на харесване, любов и относително равноправие на половете. Основният модел в България дълго време е патриархалният, който съществува от създаването на българската държава до края на XIX век. Класическата патриархална българска задруга се състои от няколко поколения мъже с общ произход, техните жени и деца, осигуряващи си сами средства за живот. Моногамният брак, изграден на привързаност, уважение, съпругеска вяност, разпределение на задълженията и зачитане на взаимните интереси, е дълготраен и изключва развода.

Брачно-семејната институция е защитена в социално-психологически аспект от големия български народопсихолог Иван Хаджийски, загинал на 37 години в Отечествената война: “идеал за човечеството е бракът да бъде дело на любовта, а основаното върху него семейство – само морална обществена единица, която да организира най-интимните форми на общезитие и солидарност между хората. Всяка любов нормално трябва да свършва с брак, а всеки брак безусловно трябва да почива на взаимна любов” (19, 491).

Любовта като висша добродетел, като висока нравственост отразява хуманистичната идея за хармония, разбирателство, човеколюбие, стремеж към развитие и усъвършенстване. Любовта следва да бъде ценностно-емоционална основа на брака и семейството. Но любовта изисква свобода и равноправие, а бракът е свързан с ограничения, отговорности, зависимости.

В общественото и личното съзнание, а често и в научната литература, понятията за брак и семейство се отъждествяват, те се приемат като синоними за едно и също явление. Бракът се определя като “одобрен и регулиран от дадена обществена среда ред на трайно полово общуване между жената и мъжа” (3, 11). В науката не са установени причините и точният произход на първите брачни форми, но най-често се свързват с избягване на кръвосмешението.

Приема се, че като обществен институт бракът се появява в процеса на формиране на човешкото общество, когато човекът осъзнава връзката между половото общуване и създаването на децата и че степента на родство между

родителите влияе гибелно върху физическите и умствените им способности. Първите брачни форми се свързват с премахването на безразборните полови връзки, на съперничества и конфликти, които отслабват солидарността и силата на човешката общност, пречат на производството на средства за живот, намаляват съпротивителните и сили в борбата с външни врагове (3, 11). Въпреки различията в обясненията за причините, половият живот, възпроизводството на човешки същества и възникването на най-ранните брачни форми безспорно се свързват със социалния живот на човечеството, което налага те да бъдат регулирани от обществото във всеки исторически период.

В своето историческо развитие бракът преминава през няколко **последователни форми**:

- групов брак – норма, която посочва между кои човешки общности могат да търсят половите си партньори жените и мъжете от дадена общност по собствено желание;

- двоичен (чифтен) брак – форма на връзка на една жена с предпочитан от нея мъж с допускане на други нетрайни връзки на двамата;

- полиандрия (многомъжество) – брак на една жена с няколко мъже;

- полигиния (многоженство) – брак на един мъж с няколко жени;

- моногамия (единобрачие) – брак на една жена само с един мъж.

В историята на семейните форми те се класифицират според броя на поколенията и състава си на: голямо (разширено), малко и нуклеарно семейство; полигамно (многобрачно) и моногамно; пълно и непълно семейство.

Като основание за формиране на семейството се определят редица **дейности за задоволяване на определени потребности** на индивидите и обществото, които се обобщават в следните групи (3, 18–21):

- Физическо възпроизводство на човека, което обхваща множество последователни процеси – раждане и отглеждане на човешкото същество до формирането му като самостоятелен физически индивид и поддържане на неговата физическа дееспособност през самостоятелния му живот.

- Духовно възпроизводство на човека – формиране на човешките същества като самостоятелни социални индивиди и поддържане на социалната им дееспособност чрез три основни процеса – развитие на културата, обучение и възпитание.

- Производство на средства за живот на членовете на семейството – храна, облекло, жилище, имущество.

- Организация на потреблението на материалните средства за живот.

- Задоволяване на емоционалните потребности на членовете на семейството.

- Задоволяване на сексуалните потребности на съпрузите.

- Подкрепа на членовете на семейството.

- Изработване на ценностна ориентация на семейството, на система от оценки за явленията и постъпките, които са добри, приемливи и полезни за семейния колектив и за всеки негов член, и които са неприемливи и вредни.

- Изработване на норми, предписания, образци за регулиране поведението на всеки член на семейството.

- Управление на семейството, съгласуване на усилията при изпълнение на различните дейности.

Тези групи дейности в различните общественно – икономически формации и в отделните семейства се реализират в различен обем и различна степен, някои от тях се извършват и от други човешки общности извън семейната. Доминиращата дейност във функционирането на семейството дава основание на някои социолози да направят следната класификация: семейство – биологична единица; семейство – икономическа единица (производствена, собственическа, потребителска); семейство – духовно-емоционална единица (3, 26–27).

Семейството като социално обединение се характеризира с определени отношения между неговите членове, които възникват в процеса на съжителството и съвместните дейности. **Семейните отношения** се разграничават според функциите, съдържанието и пола на носителите им. Според функциите (ролите) на носителите се разграничават: съпругески, родителско-детски и междудетски отношения. Според съдържанието семейните отношения могат да бъдат: трудови, имуществвени, родствени, духовни, емоционални, сексуални, организационни, йерархически, идеологически, нормативни.

Въз основа на принципа на равенство и сътрудничество или на господство и подчинение семействата се делят на: егалитарно, демократично, авторитарно, матриархално, патриархално, дружеско. В средата на XX век с промяната в начина на производство и в обществените отношения се формира семейство с еднакво значимо участие на двата пола, наречено дружески тип. Между двата типа семейства се установява междинен тип, в който ролите на двата пола са сложно преплетени, появяват се и преходни форми.

В цялостната структура на семейството като много сложна, динамична, отворена и самоорганизираща се система съществува взаимна връзка, взаимна зависимост и обусловеност на компонентите. Всяко изменение в някоя от частите, в индивидуалния живот на всяко конкретно семейство предизвиква изменения в останалите части. Теоретичното и емпиричното изследване на семейството като система включва подсистемите: комплекс от семейни дейности и комплекс от семейни отношения.

Всяко семейство в индивидуалния си живот се намира в процес на функциониране и развитие. Тази “поредица от изменения, която претърпява отделното семейство през индивидуалния си жизнен цикъл, съставя съдържанието на понятието “онтогенетично развитие” на семейството (3, 46).

Но въпреки тези непрекъснати и разнообразни изменения на частите, семейството е способно да запази своята цялостност. Семейството като социален организъм също се развива и тези изменения в различните исторически периоди съставят съдържанието на понятието “филогенетично развитие” на семейството.

2. Съвременни тенденции в семейно-брачната система

Новите явления в социалния свят – установяването на нова глобална политико-икономическа система, променените функции на държавата и обществото по отношение създаването, развитието и функционирането на семейството, съвременните техники и технологии на комуникация и информационно взаимодействие, либерализираните полови връзки и новите социални роли, новият статус на детето се отразяват върху семейно-брачната система в световен и национален мащаб. Процесите и отношенията в семейно-брачната сфера в съвременния обвързан и унифициран свят претърпяват развитие и перманентна модернизация, придружена с глобална толерантност – физическа, емоционална, интелектуална, междуполова, ролева.

Скоростта на промените в съвременното общество предлага **смяна на преобладаващия основен семеен модел** – юридически оформеният брак. Тази тенденция убедително се потвърждава от голямо поетапно изследване върху брака в България в края на XX век, установяваща динамиката на предпочитанията и нагласите по отношение на модела на брака (5). Само за сто години подкрепата за традиционния патриархален модел е намалела до 3–4 % от семейните мъже и жени и 1–2% от несемейните; междинният модел се поддържа от 45–61% от семейните и 41–55% от несемейните; а

дружеският модел – от 35–52% от семейните и от 43–58% от несемейните. Тази нагласа и предпочитания са свързани с демократизирането на българското общество, с по-голямата свобода и независимост, доверие, зачитане на достойството и взаимна подкрепа.

Срещу брачно-семейната форма в края на ХХ век и началото на ХХІ век се появиха редица **предизвикателства и провокации**:

- Отслабнали социални и нравствени бариери;
- Нов сексуален морал и ново сексуално поведение;
- Социобиологични промени, ранно полово съзряване;
- Сnižаване на възрастта за начало на полов живот;
- Либерализация на сексуалните отношения и премахване на монопола на брака в сексуалното поведение;
- Разширяване и ликвидиране на границите на сексуалната свобода, безотговорност и страх от трайно обвързване, интензифициране на еротичните преживявания и сексуалните контакти, на добрачните и следбрачните връзки, на проституцията и изневярата;
- По-широко разпространение на половопредишни болести, увреждащи физическото, психическото и репродуктивното здраве;
- Ранни раждания от млади неукрепнали майки;
- Застрашено качествено и количествено възпроизводство;
- Раждания без брак и изоставяне на децата в социални институции;
- Излизане от традиционните семейни взаимоотношения.

Главният резултат от действието на посочените предизвикателства е: отслабване на регулативната функция на брака относно сексуалното поведение, раждането, отглеждането и възпитанието на децата; създаване на алтернативни съюзи и форми на съвместен живот.

Процесите на стабилизация или дестабилизация на брака зависят от многобройни фактори, които действат с различна сила и на различни равнища. В зависимост от характера на действието си те могат да бъдат стабилизиращи и дестабилизиращи. Според конкретните обстоятелства едни и същи фактори може да имат положително или отрицателно въздействие.

В зависимост от полето на действие **дестабилизиращите фактори на брака** могат да бъдат три групи: макро-, мезо- и микрофактори. Към първата група се отнасят измененията в социалната система, които променят структурата и функциите на семейството, модифицират поведението и отношенията, обичаите и нравите. Към мезофакторите се отнасят формалните и неформалните групи, които се променят под социалното въздействие –

родови и съседски общности, приятелски кръгове, учебна, трудова и професионална среда. Факторите от третата група се проявяват на микроравнище и се диференцират на външни и вътрешни. Те включват личностните характеристики и психофизиологичните особености на членовете на семейната общност, отношенията и взаимодействията, както и конкретните ситуации, условия, причини и обстоятелства в жизнения цикъл на семейството.

Голямо разнообразие съществува и в съдържателната страна на факторите, влияещи върху стабилността на брачно-семейните отношения. Те могат да бъдат: икономически, обществено-политически, демографски, културни, психологически, нравствени, юридически, физиологически и да са свързани с глобални социални процеси – миграция, урбанизация, войни, еманципация на жените и др.

Изборът на брачен партньор е много важен за по-нататъшната съдба на семейството и родителството. Той може да става интуитивно, самостоятелно, под влияние на родителите, на приятелите или по други съобщения. Представите и изискванията са свързани със социалния опит на индивида, с примера и еталоните на родителското семейство, на роднини и близки, с художествени възприятия.

Готовността за създаване на семейство се формира от биологическата, социално-икономическата и нравствено-психическата зрялост на индивида.

Научни изследвания върху “сексуалната революция” в края на XX век очертават следните характеристики на **новия сексуален морал**:

- “Физическото привличане се утвърждава като ключова мотивация на сексуалните отношения, независима от емоционалните връзки и игнорираща личността на сексуалния партньор.
- Одобрява се само хедонистичната ориентация в сексуалното поведение, т.е. то намира своето оправдание единствено в чисто сексуалното наслаждение.
- Допуска се многобройност на едновременни или последователни сексуални партньори.
- Допуска се многовариантност на сексуалното партньорство.
- Елиминира се двойствеността на половия морал, т.е. той се провъзгласява като всеобщ за мъжете и жените.
- Сексът се освобождава от задължения и отговорности между партньорите” (6, 35).

За укрепването на брачно-семейните отношения и утвърждаването на семеен модел, от който е заинтересована държавата, голяма роля има правното регулиране. Конституцията на Република България и Семейният

кодекс защитават семейството и родителството, но те не могат да гарантират стабилността и успешността на брака. Моралът и нравственото регулиране на отношенията между партньорите имат всеобхватна и действена практическа сила.

Новият сексуален морал преодоля стереотипите, традиционното мислене и съпротивата на по-старото поколение. В търсене на нови и разнообразни посоки и алтернативни форми на интимно партньорство социолозите и футуролозите провеждат изследвания и симпозиуми, чертаят прогнози. Хипотезите на социалните анализатори, критици и футуролози за съдбата на семейството са противоречиви. Според едни семейството се разбива, разпада, отмира, то е близо до пълно изчезване. Според други идва неговият златен век, защото колкото е по-несигурно и по-нетрайно обкръжението, по-важно и необходимо става семейството, където човек търси защитеност и подкрепа.

Анализът на **прогнозите за половото партньорство и семейството** показва, че в бъдеще ще има повече варианти, по-голям избор между различни възможности за съжителство, за създаване и отглеждане на деца. Бъдещето на семейството и брака се очертава като едно голямо разнообразие, като разширяващо се поле на човешки отношения, като проява на повишена толерантност към моногамия, полигамия, пробен брак, временен брак, сериен брак, големи фамилии и други форми на съжителство. Вероятно ще остане да съществува като задължителна връзката “майка – дете” и около нея ще се правят различни възможни комбинации.

Американският социолог Роберт Вайс смята, че в бъдеще брачните връзки ще придобиват по-голяма ценност за човека. Семейството ще се променя най-вече под влияние на следните фактори: растящо благосъстояние на хората и обществото, удължен период на учене, широко разпространение на противозачатъчните средства и етиката на себеутвърждаването на личността. Според него в брачното партньорство ще се наблюдават вероятно две основни разновидности: лабилни бракове без деца и по-трайни – с деца. Стремещът към себеутвърждаване ще поставя над всичко интересите на индивида и ще дава негативно отражение върху трайните бракове (28).

Редица изследователи на семейството – антрополози, социолози и прогностици, твърдят, че бъдещето принадлежи на съпружеското семейство на равноправни и взаимозачитащи се партньори. Английският социолог Роналд Флетчер основателно свързва изграждането на модерното семейство с изграждането на новото общество, тъй като то е част от него,

резултат от стремежа за приближаване към човешките идеали и от приспособяването му към градските и към промишлените условия. Според него модерното семейство трябва да се дооформи чрез осъществяването на една широка социална програма за възпитанието и подготовката на хората за семеен живот, за създаването на мрежа от социални институции, за допълване на семейното възпитание с общественото, за обогатяване на семейния живот, за система от социални услуги (29).

Като разделя историческия ход на човешката цивилизация на три главни потока и три вълни на промяна, американският социолог, футуролог, изследовател и прогностик на общественото развитие Алвин Тофлър аргументирано свързва формите на семеен живот с промените в обществото. Един от признаците на кризата в съвременния свят според него е, че “традиционното нуклеарно семейство не може да побере в себе си напиралите нови стилове на семеен живот и фактически е загубило ролята си в живота на обществото “ (16). Третата вълна от промени – информационната революция, която се извършва сега, ще роди нова цивилизация. Бурните промени авторът образно сравнява с мощна приливна вълна, която “се надига днес над голяма част от света, като създава ново, често чудновато обкръжение, в което да работим, да се забавляваме, да се женим, да отглеждаме децата си”. С богат доказателствен материал, с поразителни факти авторът убеждава, че сблъсъкът на втората и третата вълна, натискът на промяната водят до конфликти, до промяна в отношенията, до разбиване на семействата. Болезнено се променя структурата на семейството, въвеждат се нови правила и норми, утвърждават се нови ценности.

Новата цивилизация, високоинтелектуалните технологии, улеснените комуникации, либерализираните отношения носят със себе си **нов тип семейство**, променено съзнание и ценности, променен начин на труд, на живот, на любов. Нуклеарното семейство, типично за индустриалното общество, бе подходящо със своя стандартен социален модел и структура за масовото производство с общоустановени ценности и стилове на живот. Днес е изключително трудно, според автора, да слепим обратно парчетата на разбитото семейство. Ясно е, че нуклеарното семейство не ще може повече да бъде модел на новото общество. То няма окончателно да се премахне и ще остане като една от социално приемливите форми на семеен живот. Но “изправен пред бърза социална промяна и пред шеметните последици от научно-техническата революция, свърхин-

дустриалният човек вероятно ще бъде принуден да експериментира с нови форми на семейство” (15, 164).

Информационната революция променя радикално същността, темпото, съдържанието на човешкия живот в Новата цивилизация. Натискът на промяната поражда необходимостта от нова семейна система, от нови семейни институции, от алтернативи на нуклеарното семейство. Хомогенността на обществото на Втората вълна се измества от хетерогенността на цивилизацията на Третата вълна.

Особено силно влияние върху семейните форми ще окажат **промените в природата на труда и трудовите отношения**. Новото познание, новият интелект и новите продукти, новите информационни технологии, компютъризирането на човешкия труд, новите биологични вещества, насърчаването на индивидуалността генерират и социално многообразие. Постепенно все повече трудови дейности ще се връщат в дома, ще се извършват заедно от членовете на семейството, ще ги събират и сближават, ще преобразяват отношенията им. Прогнозата на специалистите е, че бъдещите технологии ще преместват центъра на трудовата дейност, ще увеличават количеството на домашния труд, ще раждат нови стилове на съвместен живот – разширени електронни семейства, фирмени двойки и др.

Новите детеродни технологии и напредъкът в репродуктивната биология ще променят концепцията за родителство, ще обезличават култа към майчинството. Върху раждаемостта и демографските процеси ще продължават да оказват силно влияние етнопсихологическите и геополитическите особености, религиозните вярвания и движения, икономическите и екологическите изменения. Ще се засилва конфликтът “кариера – деца”, който ще принуждава много семейни двойки да отлагат раждането на дете, да възлагат отговорността по отглеждането му на други лица, да създадат само едно дете. Икономически трудности ще заставят други семейни двойки да изоставят децата си в социални институции.

Проблемът за **противопоставянето и равновесието между личната свобода, социалната справедливост и родителството** вероятно ще продължава да предизвиква спорове в обществото. В новото общество раждането на деца ще престане да бъде личен въпрос, а обществена грижа на властта. Такава позиция ще се приема като нахлуване в личния живот, ограничаване на личната свобода, на священото право на родителите да определят големината на собствените си семейства.

Но, от друга страна, ограничаването на високата раждаемост се приема като алтернатива на глада, като път за поддържане на нормален жизнен стандарт. Алвин Тофлър определя този проблем като основа на спора между двете части на човешката раса: индустриалните работници (западният елит) – с по-малко деца, с по-висока интелигентност и стандарт на живота, и селското мнозинство – с повече деца, с повече необходими ресурси за изхранването им, с по-нисък стандарт. Бездната между стандарта на живота на тези две групи ще се увеличава и ще доведе до продоволствена криза, а спорът ще се пренесе в икономическата, политическата и религиозната сфера. Все още не са намерени механизмите за балансиране, за просвещаване на двете групи, за достигане на взаимно разбиране. Прогнозата е, че ще се търси проекция в бъдещето на дълго съществували традиции.

Либерализирането на забраните, възможностите на свободата, привлекателността на новото, на непознатото ще доведат до голямо разнообразие в семейните форми. Редица хора, склонни към новостите, ще изпробват колоритни легални или нелегални разновидности на семейните отношения – нови семейни форми и методи на съвместно съжителство със или без сексуално общуване, със или без деца. Тези форми вече в някои страни са факт – групови или серийни бракове, бракове без деца на основа на сходни кариери, професионално родителство, създаване и отглеждане на деца след пенсиониране, корпоративни семейства, комуни, гериатрични бракове, племенни групировки, хомосексуални семейни единици, които отглеждат деца, полигамия и др. Установено е, че в света съществуват около 86 различни комбинации на съжителство, голямо разнообразие на семейни структури, смесица на семейни форми, без да доминира някоя от тях. Много от тези форми са преходни, те нямат икономическа база, духовни връзки и бързо се разпадат.

Мнозинството от хората, според социалните прогнозици, няма да се откаже от традиционната представа за брак и семейство, но ще бъде принудено да се обнови, за да устои на промяната. Ще се променят брачни траектории, ще се преминават критични моменти, които понякога ще завършват с развод, но може и да се запази дълготрайно моногамно семейство.

Семейният жизнен цикъл се счита за една от главните стабилизиращи сили в обществото. Но непознатата досега свобода го прави и ще го прави ускорен, неритмичен, напрегнат. Това съответно ще променя коренно положението и взаимоотношенията на децата.

Идващата Нова цивилизация предлага на човека нов стил на живот и труд, нови взаимоотношения, нова семейна система. Хетерогенността на обществото му дава възможност да приеме предизвикателствата на многообразието на семейните форми, да проявява толерантност към различията, предоставят му се богати възможности за личен избор.

Личността може да избира и създава свой семеен стил, хармонизиращ с нейните индивидуални особености, потребности, предпочитания. Сблъсъците в прехода, страхът от свободата, неумението да се използва тя позитивно и рационално, страхът от новото и непознатото довеждат много хора до обърканост, отчуждение, самота. Показателно е изключително бързото нарастване на самотните, неженените, разделените, бездетните .

В същото време все повече хора ще осъзнават, че имат нужда от общуване, от подкрепа, от сигурност и домашен уют. В социалните прогнози преобладава мнението, ще домът ще става по-притегателен и силен, ролята на семейството за реализация на човешките възможности ще нараства, ще се връщат изгубени функции, ще се появяват нови икономически и духовни връзки в едни много по-различни семейни форми, които ще рефлектират върху създаването, отглеждането и възпитанието на децата. Най-вероятно и в едно по-далечно бъдеще ще се съхрани родителството в доста по-различните семейни форми, което ще се отрази върху статуса на живота на децата и тяхното възпитание, адекватно на променящите се възпитателни възможности на семейството като фактор за биосоциално възпроизводство на младото поколение.

3. Социалният статус на съвременното българско семейство

В своето историческо развитие българското население, според редица исторически и художествени доказателства, е спазвало цивилизованата моногамна форма на семейство с брак. Поради географското положение на държавата и историческата съдба на народа ни смесница от култури е повлияла и оформила специфичния облик на българското семейство в миналото и в съвременните условия.

Българското семейство се развива под **влияние на три основни културни модела : европейския, ориенталския и руския**. Европейският културен модел, преобладаващ в Западна и Северна Европа, САЩ, Канада, Австралия, се характеризира с по-голяма демократичност на семейните отношения както между половете, така и между поколенията. Под влияние на западно-европейския модел българското семейство усвоява някои типични черти на

европейската култура, свързани с идеите на Ренесанса и Просвещението: възприемчивост към новото и прогресивното, рационалност на поведението, зачитане на правото на личността на свобода и щастие, стремеж към демокрация и социална справедливост.

Ориенталският модел, проникнал в България под влияние на Турция, се характеризира с по-дълго запазване на патриархалната традиционност, подчиненото положение на жената, зависимостта на личността от социалните норми, задължителния характер на религиозните предписания и норми в личния живот.

Под руското влияние се установява по-бързо нуклеарното семейство, скъсва се с религиозните норми на семеен живот, настъпва сериозна промяна в структурата на семейството и социалните роли на членовете му (13, 6–7).

Чрез традиционното българско семейство с патриархален характер и задължителен брак човекът получава определен социален статус, физическа и икономическа сигурност. Завещаната от поколенията традиционна семейна система, поддържана от социалните, моралните и религиозните норми, гарантира оцеляването на индивидите и на обществото. Високата раждаемост осигурява работна ръка и грижа за възрастните родители, а системата от социални роли и отношения предопределя статуса, правата и задълженията на отделната личност в семейството и обществото. Ценностната система на българското патриархално семейство се отличава с единство, разбирателство, задръжност, взаимопомощ, трудолюбие, многобройна челяд, семеен общ дом и общ имот, общи празненства и споделяне на радостите. Материалните блага на семейството имат сериозно значение за съществуването, но доминираща роля имат духовно-емоционалните ценности.

Радикалните обществено-икономически промени в Европа през XIX век променят начина на живот и семейното поведение на хората. С развитието на стоково-паричните отношения се стимулира произвеждането на повече продукция за продаване, засилва се ролята на мъжглавна фигура на пазара, ограничава се ролята на жената, разпада се голямото семейно стопанство, появява се собственичкото семейство, изнася се обучението и възпитанието на децата от семейството в обществото, появяват се нови образци на поведение, нови ценности и идеали.

До средата на XX век в България има **голямо разнообразие от семейни форми**, които най-често се свеждат до четири основни типа :

- Патриархално моногамно демократично земеделско семейство.

- Буржоазно моногамно бащинско демократично собственическо семейство.
- Работническо, интелигентско и чиновническо моногамно потребителско демократично семейство.
- Дружеско моногамно семейство (4, 73).

В началото на ХХ век постепенно се формира “дружеското семейство”, което се характеризира с равнопоставеност на двата пола, с общо семейно имущество, с еднакво участие в производствените и битовите дейности, с равномерно разпределение на задълженията и правата, с духовно-емоционални връзки.

Под влияние на обществено-политическите и икономическите промени в средата на ХХ век – променената идеология, обществени норми, социална среда, производителни сили и икономически отношения, се променя и българското семейство. В България преходът от традиционното към съвременното семейство започва с увеличаване на средната възраст при сключване на брак и намаляване на раждаемостта в рамките на брака.

Поради исторически, икономически и културни условия и предпоставки – османското владичество, по-късното развитие на градовете, търговията, промишлеността, просветата и културата, преходът към градския начин на живот и новото семейно устройство започват в следосвобожденската епоха и завършват през 60-те години на ХХ век. В България този преход има специфична особеност – намаляването на децата става при висока и ранна брачност, за разлика от европейския преход – по-ниска и по-късна брачност. Това дава основание на някои изследователи да наричат този модел “източноевропейски”. Закъснението на демографския преход в сравнение със Северна и Западна Европа – по-ниският процент на неключвалите брак и по-късното намаляване на раждаемостта характеризират неговата специфика, по-нататъшното развитие и съвременното състояние на българското семейство.

Втората световна война предизвиква демографски катастрофи в европейските страни – рязко се повишава смъртността, естественият прираст е отрицателен. След войната настъпва демографски подем, намалява брачността, но се разпространяват съжителствата без брак, при които често се раждат деца.

Нов етап в развитието на семейството в Европа е периодът след 60-те години на ХХ век, наричан “втори демографски преход”. В него силно намалява брачността, броят на разводите непрекъснато расте. В Западна

Европа се появяват и разпространяват нови форми на семейство: безбрачни семейства с или без деца; еднородителски (непълни) семейства; рекомпозирани семейства – с деца от предишни бракове и съжителства на единия или двамата партньори. В Източна Европа и в България семейното поведение е по-традиционно поради изолираност, стабилни семейни ценности и специфична политика, насочена към заздравяване на семейството и увеличаване на раждаемостта.

Основните процеси, свързани с формирането, развитието и разпадането на семейството, са: брачността, раждаемостта, бракоразводността. Динамиката на брачността и тенденцията към намаляване са по-силно изразени в Западна Европа през 60-те години и се задълбочават през 90-години на XX век. В Източна Европа и особено в България се запазва традиционно брачно поведение – по-висока и по-ранна брачност. Стабилността на брачната институция се запазва до 80-те години на XX век, когато започва намаляване на браковете и се увеличават съжителствата без брак. В Източна Европа дълго време се запазва сравнително стабилно равнище на раждаемостта, осигуряващо простото възпроизводство – средно две деца на една жена.

През последните години във връзка с икономическата криза раждаемостта в Източна Европа спадна значително, наблюдава се процес на демографско остаряване, естественят прираст намалява и стига отрицателни стойности. В България отрицателен естествен прираст се отчита след 1990 година. Равнището на бракоразводност рязко нараства през 60-те години на XX век в Европа с известни различия в индексите поради естествените процеси на отхвърляне на брачната институция; поради правни, морални и финансови ограничения; различни исторически, икономически, политически и социални условия на живот.

В Източна Европа бракът се запазва по-дълго време като необходима, социално регламентирана форма на семейната организация и разводът се преживява като неуспех. Високата бракоразводност представлява “индикатор за преходност на семейното поведение: от традиционната форма на брачно и стабилно партньорство и родителство към разкъсване на тези отношения и дестабилизация на брака” (12, 24). Разводът и отказите за сключване на брак са индикатори за несъответствието между социалните и моралните норми и индивидуалните потребности и предпочитания, както и за неспособността на брачната институция да отговори на променените семейни потребности на съвременния човек.

Задълбочено и първо по рода си емпирично социологическо изследване на българската семейна институция прави авторски колектив под ръководството на Ч. Кюранов. Обект са около 6000 семейства. Изследвани са семействата като малки групи, отделните лица, влизащи в състава им, включително и децата. Изследването си поставя за цел “да се установи доколко съществува еднопосочност между интересите на семейството и обществото в етапа на изграждане на развито социалистическо общество, какви диспропорции има в това отношение и какви пътища се очертават за тяхното преодоляване” (4, 11).

В резултат на изследването са получени две важни групи богата информация. Първата група е свързана с репродуктивното поведение на семейството, с доходите, жилищата и материалната база, с разпределението на домашния труд и свободното време, с отглеждането и възпитанието на децата. Втората група информация е свързана с ценността на семейството за индивида, с удовлетвореността от материалните и социалните условия на живот, с вътрешносемейните отношения, връзката с професионалната дейност, стабилността и перспективата на семейството, духовните, емоционалните, нравствените и сексуалните отношения, възпитанието и реализацията на децата, съжителството, сътрудничеството и конфликтността.

Теоретическият и методологическият анализ на същността на семейството и на социологическите взаимодействия на компонентите му позволява на авторите да изведат основни понятия относно характеристиките и функционирането на семейството в 90-те години на XX век и да очертаят главните тенденции в развитието му. Условиата, необходими за щастието и стабилността на брака, са ранжирани от изследваните лица по следния начин: разбирателство и взаимна подкрепа между съпрузите, любов, деца в семейството, материална осигуреност, уютна семейна обстановка, общи духовни интереси, полово задоволяване.

Социологически, социално-психологически и демографски анализ на състоянието на брака в края на XX век, резултат от измененията в обществото, семейството и личността, прави Л. Спасовска (11). Авторката основателно анализира брачните отношения от гледна точка на социалните взаимодействия и взаимовръзките между социалните явления, като използва данни от емпирични социологически изследвания на семейството и статистико-демографски проучвания на населението през последния век.

Според статистически и социологически изследвания през втората половина на ХХ век настъпват **структурни изменения в българското семейство**. Сред разнообразните семейни структури нуклеарното семейство става най-разпространената семейна форма в България, като доминират пълните нуклеарни семейства, особено в градовете. Поради миграционната мобилност и жилищни затруднения нараства броят на нееднородни в социално отношение бракове, съжителство на партньори с различни нрави и привички, с противоположни възгледи относно семейния живот, което често води до неизбежни конфликти. От значение за стабилността и успешността на семейно-брачните отношения е хомогенността или хетерогенността както по социален статус, така и по отношение на образование, професионален статус, политическа ориентация, етническа и религиозна принадлежност.

В резултат на обществено-икономическите промени настъпват **функционални изменения в семейството** – в изпълнението на семейно-битовите роли и задължения, в нагласите и очакванията, в мотивите и удовлетвореността. Чрез икономическите функции се задоволяват важни обществени и лични потребности, които се променят. Реализирането на икономическите функции определя материално-битовите условия на живот на семейството, структурата на потреблението, доходите и разходите, културния отдих. По-голямата професионална и трудова ангажираност води до материално-икономическа независимост, намаляване на времето и възможностите за семейно-битови и културни дейности и родителски задължения, до диспропорции в социопрофесионалния статус, до дисхармония в семейната атмосфера.

Поради редица обективни и субективни фактори – социално-икономически, духовни, културни, образователни, се **демократизира семейната структура и се либерализираха семейните отношения**. В разпределението на функциите и ролите в семейството, в процеса на вземане на решения, във възникването на конфликтите голяма роля има типът и характерът на семейната власт. Традиционните семейни норми и йерархични системи на взаимоотношения, свързани с лидерство, авторитарни решения, икономическо превъзходство и субординация се заменят с нов тип поведение на диалог, равноценност и равнопоставеност, координация, съвместни решения и действия.

През последните години непрекъснато расте броят на **семействата, живеещи без сключен брак (кохабитация)**. Тя се мотивира с потребността от по-голяма свобода, с удобството за по-лесна раздяла без раз-

носки, но често с раждането на дете се сключва брак. Данни от научни изследвания и наблюдения в социалната практика показват, че съжителствата имат още по-малка стабилност от браковете и често завършват с раздяла. Тази тенденция силно се отразява върху раждаемостта и върху съдбата на децата – не се създават деца, ражда се само едно дете, децата се отглеждат от единия родител или в рекомпозирани семейства.

Нараства чувствително и броят на **непълните** (монопарентални) и **реконструирани семейства** – на разведени родители, на самотни и на овдовели родители, на повторни бракове. През последните години броят на разводите в България се е утроил, макар че точният брой на фактическите разводи без юридическо оформяне не може да се установи. Разводът се отразява особено зле на децата, като ги въвлича в конфликтите, увеличава материалните затруднения, предизвиква емоционални травми, агресия и асоциално поведение. Ако семейният климат се подобрява в резултат на развода или се съхранят цивилизовани отношения между децата и разделените родители, разводът може да няма стресиращо отражение върху психиката и поведението на децата.

Ново отношение на българското общество в последните години се проявява към **“самотното майчинство”** – приемане и подкрепа на жените, които раждат и отглеждат сами децата си. Това явление се приема положително като алтернатива на самотата и безбрачието, като осмисляне на живота и хуманен акт.

Изключително бързо нараства броят на извънбрачните раждания от млади момичета и оставянето на децата в социални институции, където са незадоволителни условията на живот, липсва нормалната семейна среда, децата са изолирани и изостават в интелектуално и емоционално отношение.

В семейството двата пола влизат във взаимоотношения като съпруг и съпруга, като родители и деца, като брат и сестра, дядо и баба и т.н. Тези отношения се моделират от редица външни и вътрешни фактори – от трудови и имуществени отношения, от разпределението на семейните дейности и задължения, от характерологични особености, от емоционални отношения, сексуален живот и култура.

В съвременното общество отношенията в семейството и социалните роли се променят **от традиционни към демократични**. Процесите на еманципация се развиват бързо, икономическата активност на жените рязко се повиши, промени се разпределението на властта в семейството, връщат се забравени семейни ценности. Наблюдават се противоположни

тенденции в положението и социалните роли на мъжа и жената в семейството – водеща роля в професионалната изява и финасовата обезпеченост, социално-психичен лидер или изолация и неудовлетвореност. Тези тенденции определят различните модели и типове съвременни семейства. Ролята на жената-майка също се променя – много от работещите майки съчетават трудно професионалните с майчинските задължения и оставят децата си в детски заведения или при възрастните родители.

Дейностите в семейството са решаващ фактор в семейните взаимоотношения. Постигането на равновесие в дейностите в семейната система е свързано със социално планиране на битовите дейности в семейството и обществото, с облекчаване на домакинския труд, с широко използване на битовата техника, с равномерно разпределение на домашните и родителските задължения.

В последните години икономическата криза обхвана много български семейства – жизненият стандарт на голяма част от семействата спадна, доходите изостават, цените растат, потреблението намалява. Според данни от Програмата за развитие на ООН около 4/5 от българското население е под социалния минимум, а 2/3 е под жизнения минимум. В най-тежко икономическо положение са безработните семейства, семействата с повече деца, на инвалиди, на пенсионери. Силното обедняване доведе до забавяне на браковете и намаляване на раждаемостта при една част от населението, а при нискообразованите групи на малцинствата – до увеличаване на ражданията в най-млада възраст под 20 години.

Семейното планиране е изключително необходимо, тъй като една голяма част от населението притежава ниска сексуална и репродуктивна култура, която се отразява отрицателно върху здравето, стерилитета, демографската картина и бъдещето на страната. България е сред малкото страни в света, в които броят на абортите превишава броя на живородените деца.

Динамиката в социалния статус на семейството зависи в голяма степен от икономическото и социалното развитие на страната. Въпреки че все още е най-стабилната ценност за българина в противоречивия и несигурен външен свят, много млади хора се въздържат да създадат семейство и деца.

Дълбоките обществено-икономически, социално-културни и други промени довеждат до съществени количествени и качествени изменения

в семейните доходи и семейното потребление. Икономическа основа за осъществяване на отговорните функции на семейството и основен източник на средства за задоволяване на разнообразните потребности на членовете му са семейните доходи. Анализът на материалните условия на живот на българските семейства показва, че има значителна диференциация по отношение на доходите, пореблението и разходите.

Българското законодателство за семейството е основано на прона-талистичната политика за заздравяване на семейството и стимулиране на раждаемостта. Политиката за подпомагане на семействата е част от социалната политика на българската държава. Тя включва изплащане на детски надбавки, еднократни помощи при раждане на дете, платени отпуски по майчинство, финансови и материални помощи за социално-слабите семейства и други мерки.

Политиката за семейството придобива все по-голяма значимост и актуалност в съвременните условия с редица международни актове и инициативи – Европейска социална харта, Международна социална харта за правата на човека, година на семейството, научно-практически конференции, симпозиуми и др. Семейната политика е част от социалната политика на държавата и обществото. Понятието “политика за семейството” се е наложило в обществената практика след Втората световна война и означава “политика на укрепване на семейството като институция и на активно всестранно подпомагане на семействата с деца” (22, 16).

Семейната политика се определя като съвкупност от мерки и институции, които имат за цел да закрилят и стимулират семейството и неговите членове, за да може то успешно да изпълнява своите функции (26, 320).

Политиката за семейството включва демографски цели и дейности, социална закрила на семейството като цяло и на отделни негови членове, създаване на оптимални условия, за да изпълнява то пълноценно своите специфични функции. Оцеляването и укрепването на българското семейство може да стане с активната подкрепа и засилване на социално-защитните функции на държавата и обществото.

ЛИТЕРАТУРА

1. Брак и семейство (Социологически поглед), съст.Е.Тодорова. С., 1994.
2. *Голофаст, В. Б.* Проблема изменения семьи в современной американской социологии, канд. дисс. Л., 1972.
3. *Динкова, М.* Съвременното българско семейство. С., 1976.
4. Днешното българско семейство, под ред. Ч. Кюранов. С., 1987.
5. *Динкова, М.* Бракът като представа, ценност и реалност. С., 1997.
6. *Динкова, М.* Изследвания на “сексуалната революция” и прогнозите за бъдещето на брака. – В: Известия на НИИМ. Т. 1. С., 1982.
7. Енциклопедичен речник по социология, ред. Ст. Михайлов, Н. Тилкиджиев, 2 изд. С., 1997.
8. *Кон, И. С.* Социология личности. М., 1967.
9. *Костова, П.* Семейно възпитание. В. Търново, 1997.
10. Семейството и променящият се свят, НСИ, 1995.
11. *Спасовска, Л.* Променящият се брак в България. С., 2000.
12. *Спасовска, Л.* Семейството. С., 1980.
13. *Сугарева, М.* Българското семейство в прехода към пазарна икономика. С., 1996.
14. *Тодорова, Е.* Съвременни американски теории за семейството. С., 1988.
15. *Товфлър, А.* Шок от бъдещето. С., 1992.
16. *Товфлър, А.* Третата вълна. С., 1991.
17. *Филева, М.* Семейна социална политика в България. – В: Проблеми на труда, 1998, бр. 1.
18. Философская энциклопедия. Т. 4. М., 1967, с. 578.
19. *Хаджийски, И.* Оптимистична теория за нашия народ. – В: Любов и брак. С., 1974.
20. *Харчев, А. Г.* Брак и семья в СССР. М., 1964, с. 57.
21. *Ячкова, М.* Семейството в България между XX и XXI век, АССА-М. С., 2002.
22. *Ячкова, М.* Семейството и подготовката за него. С., 1997.
23. *A. Rose.* Sociology. NY, 1957, p. 150.
24. Dictionary of Social Science by John T. Z. Washington, 1959, p. 116–117.
25. E. W. Burgess and Loch H. I. The Family, N. Y. 1953.
26. *Lampert, K.* Lehrbuch für Familien politik, Auflage, 1995.
27. *Parsons T. and Bales R. F.* Family. Socialization and Interaction Process. Glencoe, 1955.
28. *Robert, S.* Weiss. Ehe und Familie in der Zukunft. In Hat die Familie noch eine Zukunft. Munchen, 1971.
29. *Ronald Fletcher.* Die Gestaltun der Moderne Familie. In Hat die Familie noch eine Zukunft. Munchen, 1971.

СЕМЕЙСТВОТО НА XXI ВЕК КАТО СОЦИАЛНА ИНСТИТУЦИЯ

ПЕНКА КОСТОВА

Резюме

В студията се разработват същността и функциите на семейството като съставна част на институционалната структура на обществото.

Очертават се съвременни процеси и тенденции, предизвикателства и дестабилизиращи фактори за брака и семейството.

Аргументира се необходимостта от интердисциплинарен подход за изследване на семейството, активизиране на социалната политика за съхранение, закрила и подкрепа на българското семейство и повишаване на възпитателния му потенциал.

THE FAMILY OF 21ST CENTURY AS A SOCIAL INSTITUTION

PENKA KOSTOVA

Summary

The study deals with the issue of the nature and functions of the family as a part of the institutional structure of society. We have outlined modern processes and tendencies, challenges and destabilizing factors of marriage and family.

We argue the necessity for an interdisciplinary approach to developing the family issues and for an active social policy in support and protection of the Bulgarian family.

Key words: family, marriage, children, social policy.